

تاریخ‌نگاری سلجوقی در ترکیه

ابراهیم قفس اوغلو
ترجمه نادره جلالی

جمهوری ترکیه در دوره‌ای که به پنجاه سالگی گام نهاده است، همانند دیگر عرصه‌های حیات علمی، در تاریخ‌نگاری نیز پیشرفت زیادی کرده است.

در ربع اول قرن، چند اثر از آثار تاریخ‌نگاری جدید به زبان ترکی ترجمه شده، و به علاوه بعضی کتابها و مقالات در این باره به زبان ترکی منتشر شده است و تاریخ‌نگاری علمی در ترکیه با مطالعات باستان‌شناسی، و تفحص در تاریخ هنر و سکه‌شناسی و چاپ نسخه‌ها غنی‌تر شده است. بدین سان از یک سو، تحقیقات تاریخی در ترکیه، درباره ادوار باستانی و عثمانی پیشرفت قابل ملاحظه‌ای کرده است، از سوی دیگر تاریخ‌نگاری سلجوقی به سطحی همسان با پژوهش‌های تاریخ‌نگاری در غرب رسیده است. در واقع، می‌توان گفت که دوران طلایی تاریخ ملی ما جایگاهی برتر در تاریخ‌نگاری ترکیه کسب کرده است.

چنانکه معلوم است، تا آغاز قرن بیستم، تاریخ‌نگاری به صورت یک شاخه علمی از دانش شکل نگرفته بود؛ آثار تحلیل‌گران که از نظر فلسفی به نظریه خداسالاری (ثوکراتیک) معتقد بودند و اغلب اوقات به شیوه‌ای ساده یک سلسله وقایع سیاسی را شرح می‌دادند تفاوت زیادی داشت با آنچه که در استنباط جدید به عنوان آثار تاریخی تلقی می‌شود. عصر جدیدی که در ترکیه زیر نفوذ تجلد و با "تنظیمات" آغاز گردید. به

ویژه بعد از ۱۸۵۶م کسانی که با تاریخ سروکار داشتند، در عین آنکه جنبش‌های اجتماعی را مدنظر قرار می‌دادند در واقع مورخ حرفه‌ای نبودند، بلکه افرادی از ادبیان و مبارزان سیاسی بودند. از این‌رو در آثار آنان آرزو و امیال نویسنده‌گان نقش غالبی را ایفاء می‌کرد و این امر طبعاً به تصویر نسبتاً متفاوتی از ماهیت حقیقی وقایع منجر می‌گردید. گذشته از آن موضوعات کتابهای تاریخی این دوره هم به دوره عثمانی محدود می‌شد. به این دلیل هم، این قبیل آثار تاریخ اسلام را به گونه‌ای که در ارتباط با مقوله‌های اصولی مذهبی، اداری، حقوقی دولت عثمانی و عملکرد آن بود در بر می‌گرفت. در آن زمان، نه رساله‌های احمد وفیق پاشا (۱۸۶۲م) و گل‌نبوی‌زاده (۱۸۷۸) در اصول تاریخ، و نه مبانی الائمه سلیمان پاشا (۱۸۷۶) که از آثار فلسفه و شرق‌شناسان فرانسوی بهره جسته بود توانست تحولی در ذهنیت تاریخی در چارچوب تاریخ امپراتوری اسلامی عثمانی ایجاد نماید.

در دوره مشروطیت دوم (۱۹۱۸-۱۹۰۸) در آن دوره‌ای که وقایع و رخدادهای نظامی سیاسی به صورتی باور نکردند یکی پس از دیگری با سرعت خیره کننده‌ای روی می‌داد، یک واقعیت جدید در زندگی اجتماعی و فرهنگی ترکیه و تحولی نیز در تاریخ‌نگاری به وجود آمد. این تحول نیاز به نوشتن تاریخ بر طبق روش‌های جدید و تمایل به در نظر گرفتن تاریخ ترکیه به عنوان یک مجموعه را آشکار ساخت. این تحول با ضیاء گوک آلب شروع شد، که باید آن را مرهون مقالات مربوط جامعه‌شناسی و نژادشناسی وی دانست که هزاران سال از تاریخ ترکیه و جنبش‌های فرهنگی و ملی را دربرمی‌گیرد. وی در بین روشنفکران، محبوبیت فراوانی داشت و لزوم برقراری یک شالوده استوار را در تحقیقات تاریخی نه تنها در تاریخ سیاسی ترکیه، بلکه در جنبه‌های مذهبی، حقوقی، ادبی و سایر جنبه‌ها مطرح نمود. وی همچنین در سلسله نوشته‌هایش درباره روش علمی به تحلیل تاریخی پرداخت.^۱

بدین‌سان، از آن زمان تعریف تحقیق مدرن به عنوان روشی که اصول تحلیلی را به کار می‌گیرد مطرح شد و نظریه نگرش کلی به تاریخ ملی در دوره جمهوریت مورد قبول واقع گردید. از آن زمان تاریخ‌نگاری ترکیه به پیشرفت خود در دو جبهه اساسی سیاسی و فرهنگی ادامه داده است. چنان‌که، مطالعات و تحقیقات تاریخی در عهد آتاتورک در کنار فعالیتهای فرهنگی جایگاه مهمی را دارا بود و به هر دو این زمینه‌ها توجه خاصی

شده است. اثر چهار جلدی تاریخ که توسط انجمن تاریخ ترکیه (T T K) در سال ۱۹۳۱ به چاپ رسید و همچنین موضوع نوشهای محققان داخلی و خارجی که در اولین و دومین کنگره تاریخی مقالات خود را ارائه نمودند (۱۹۳۲-۱۹۳۷)، آشکارا مؤید این دیدگاه است. زیرا که، آناتولی به عنوان جایگاه همیشگی ترکان، به تاریخ‌خواش در آن هنگام اهمیت بخشید. پس ضروری بود که گذشته سرزمین مادری اش به خوبی آموخته شود. این فهم که همان ضرورت اندیشه تحلیل و آموزش درباره تاریخ گذشته عثمانی به همراه تاریخ آناتولی است در مقیاس وسیع سریعاً به هدایت تاریخ‌نگاری به سوی دوره سلجوقی کمک کرده است.

II - تاریخ‌نگاری سلجوقی را در دوره جمهوری‌خواهان می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد:

(الف) مرحله اول: (کوپرولو، ینانچ) که این را می‌توان دوره بیانگذاری هم نامید. پروفسور م. فواز کوپرولو، که اساساً در ادبیات ترک تخصص داشت، راه گوک آلپ را ادامه داد و سالها قبل از جمهوری به تحقیق در دوره سلجوقی اقدام نمود. تحقیقات وی بر مطالعات فرهنگی تکیه داشت.^۲ همچنین در سال ۱۹۱۹، با بزرگترین اثرش با عنوان "متصور فان اویله در ادبیات ترک" بخش مهمی از فرهنگ و تمدن دوره سلجوقی را روشن نمود. اما چون هنوز واقعی سیاسی مهم تاریخ سلجوقی در چارچوب تاریخ ترک توانسته بود جایگاه خود را پیدا کند و متأسفانه این تحقیقات مورد توجه قرار نمی‌گرفت از این رو، در انزوا باقی ماند. کوپرولو اولین تلاش خود را برای غلبه بر مشکلات در زمینه تاریخ‌نگاری، با کتاب تاریخ ترکیه، شروع کرد،^۳ که در این اثر مفهوم مطالعه تاریخ قوم ترک به عنوان یک مجموعه منعکس است. این اثر، تاکنون یکی از بهترین کتابهای تاریخی موجود است و به گونه‌ای مهیا گردیده که به قول نویسنده: "کاملاً از تاریخهای مشابه و شناخته شده در کشور ما [ترکیه] متمایز می‌باشد". قریب به نیمی از آن اثر به تاریخ و فرهنگ سلجوقیان اختصاص یافته است. مدت‌ها بعد، کوپرولو که درباره ادبیات دوره سلجوقیان تحقیق بسیار کرده بود در تعدادی از مقالات خود، جایگاه نهادهای اداری، مالی، نظامی، مذهبی و ساختار دولتی و سلطنتی سلجوقیان را روشن کرد. علاوه بر این مطالعات، خود را بر منابع مختلفی که اساس تحقیقات لازم در جهت تبیین تاریخ از طریق علمی بود، متمرکز نمود و مجموعه ارزنده‌ای از مطالعات خود را با عنوان "تاریخ

سلجوقيان آناتولي با تکيه بر منابع محلی " به چاپ رساند^۴. اين مقاله در عين حال، از لحاظ بررسی منابع تاریخي اين عصر حالت راهنمای نيز دارد. كوپرولو همچنین، سعی بر آن داشت تا ابهامات جامعه سلجوقيان و جوامع ترك را در مقاولاتش برطرف سازد.^۵ وی در همه اين تحقیقات به دنبال آن بود که ضمن مثالهای مناسبی نشان دهد که در معنای جدید، تاریخ یک واقعه تاریخي همسایه یک واقعه سیاسی نبوده بلکه، مجموعه‌ای از جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی، ادبی، حقوقی، اقتصادی، مذهبی و مانند آن است. همچنین مُکْرِمین خلیل ینانچ، استاد تاریخ قرون وسطی، موضوع سلجوقيان را در مرکز اصلی تدریس خود قرار داده و بر روی تاریخ سلاجقه بزرگ، حرکت آن به طرف غرب و نیز بر تاریخ سلاجقه آناتولي تکيه داشت. ینانچ بیشتر بر وقایع سیاسی تأکید می‌ورزید و این از نظر بررسی و تحلیل وقایع تاریخ سیاسی آن عصر مهم بود. ینانچ بر آن نبود که زیاد بنویسد، ولی مقالات جامع و گفتارهایش در کنگره‌ها نشان می‌دهد که به خوبی از منابع تاریخ سلجوقی آگاه بوده است^۶. ینانچ از طرحی که برای تألیف کتاب آناتولي در تاریخ ترك، در هشت مجلد، ریخته بود تنها به نوشتن جلد اوّل تاریخ ترك موفق گردید.^۷ در این کتاب به بررسی وقایع سیاسی و نظامی و انتقال آناتولي به تركها پرداخت. برای نخستین بار چارچوب وقایع سیاسی، نظامی را بیناد نهاد که ضمن آن آناتولي به سرزمینهای ترك کشیده شد و بنا بر این، این امر آگاهی وی را از منابع عربی، فارسی، بیزانسی، ارمنی، گرجی، سوری مربوط به تاریخ سلجوقيان به خوبی آشکار می‌سازد. اهمیت کار ینانچ از اینجا آشکار می‌شود که تاکنون هیچ پژوهشی جایگزین تحقیقات وی از آغاز فتوحات آناتولي نشده است، از طرف دیگر ینانچ عمیقاً با تاریخ اسلام مأمور بود. بعدها در عوض تلاش به منظور درک تاریخ ترك به عنوان یک مجموعه، وی بر لزوم تفسیر پایه‌های سیاسی جامعه سلجوقی و نظام و توسعه اجتماعی آن براساس جريان عمومی تاریخ اسلام و در عرصه ارزشهای اسلامی تأکید داشت. با وجود اينکه، سلطنت سلجوقيان به ظاهر يك دولت اسلامي متشكل از کشورهای مسلمان نشين بود، بنيان‌گذاران اين دولت تركهایی از آسيای میانه بودند که رسوم ملي خود را در مسائل حقوقی و اجتماعی حفظ کرده بودند. از اين‌رو، می‌بايست اجرای امور به سبک تركها را که در اين دولت اسلامي حفظ شده و بقای آداب و رسوم خاص شكل گرفته در اين جلگه‌های آسياست امری کاملاً طبیعی دانست. در حقیقت، این نظریه به

وضوح تمام توسط فواد کوپرلو بیان شده است. اجمالاً باید گفت که، در مرحله نخست تاریخ‌نگاری سلجوقی، کوپرلو (۲۸ ژوئن ۱۹۶۶)، به پایه تحقیق بر روش علمی منطبق با درک نوین از تاریخ، و خلیل یاناج (۲۱ دسامبر ۱۹۶۱) با آن دانش وسیع از منابع و مأخذ که در طول سالهای مديدة در دانشگاه تاریخ سلجوقیان را با توجه به جزئیات آن تدریس کرده بود، از بنیان‌گذاران بزرگ و رهبران تاریخ‌نگاری در این دوره عظیم در ترکیه به شمار می‌روند. تقریباً هر کس که پس از ایشان قدم به این راه نهاده، مستقیم یا غیرمستقیم به عنوان شاگردان آموزش یافته این دو استاد، راه آنها را ادامه داده‌اند.

ب) مرحله دوم: این مرحله توسط عثمان توران، محمد کویمن و ابراهیم قفس اوغلو مشخص می‌گردد. پروفسور عثمان توران (January 1978¹⁷) که در اوایل به تاریخ آسیای مرکزی علاقه‌مند بود، ولی خلیل زود به موضوع سلجوقیان پرداخت و از این‌رو، همه مطالعات خود را در زمینه تاریخ سلجوقیان آناتولی معطوف ساخت. او ابتدا متن انتقادی از اثر مهم فارسی مسامره الاخبار و مسایرة الاخبار آفسرایی را (۱۹۴۴) به چاپ رساند و به دنبال آن به بررسی سلاطین سلجوقی آناتولی یکی پس از دیگری پرداخت (تمام شرح حال سلاطین در دایرة المعارف اسلامی از طرف ایشان نوشته شده است) و می‌توان گفت که یکی از اهداف محمد خلیل یاناج بدین صورت به حقیقت پیوست و تاریخ این دوره را در ترکیه بنیان نهاد. در این اثنا، عثمان توران فراتر از چارچوب تاریخ سیاسی پیش رفت و در صدد آن برآمد که جنبه‌های اجتماعی و حقوقی دولت سلجوقی آناتولی در قرون دوازدهم و سیزدهم پرتو افکند، و همچنین بر جنبه‌های اقتصادی و مالی آن توجه نماید.^{۱۸} توران کرسی استادی خود را برای مدتی، به منظور پرداختن به زندگی سیاسی رها ساخت و این مسئله در آخرین آثار مهم و اصلی او که درباره سلجوقیان نوشته، آشکار است.^{۱۹} در واقع وی هیچگاه، علاقه خود را در زمینه تخصص اصلی اش کنار نگذاشت. اگرچه، در این کتابها ضعفها و تعصباتش با توجه به ارزیابی حوادث و نقد منابع و تاییج تاریخی به وضوح دیده می‌شود، و همه اینها را باید ناشی از عدم فرصت کافی وی در جهت ادامه صحیح تحقیقات در وطن و کشورهای خارجی، در طی مدتی که به سیاست سرگرم بود، دانست.^{۲۰} ولی با این حال، در حال حاضر توران، یکی از معروفترین متخصصان در تاریخ آناتولی است.

پروفسور محمد آلتای کویمن، تحقیقات علمی خود را با رساله دکتری خود با عنوان

سلجوقیان کرمان در ۱۹۴۳م شروع کرد، حیات علمی خود را وقف بررسی سقوط سلاجقه بزرگ کرد. کوینم این موضوع گسترده را با مطالعاتش با عنوان عصیان اوغوزها در امپراتوری بزرگ سلجوقیان^{۱۱} شروع کرد. با تحقیقات وسیع به این موضوع پرداخته، باز مثل همیشه با دقّت تمام به بررسی عالمانه منابع و مأخذ پرداخته و با عنوان "پژوهشی درباره منابع سلجوقیان در مجموعه منشآت" که در نشریه داشکده زبان و تاریخ و جغرافیا، ج ۸، ش ۴، سال ۱۹۵۱ تازه چاپ شده بود پرداخت.^{۱۲} پس از آن اثر بزرگ و معروف خود را با نام تاریخ امپراتوری سلجوقیان بزرگ در ۱۹۵۴م، نگاشت،^{۱۳} که حاوی دوره سلطان سنجیر بود و مهمتر از همه در انتشار این سه مقاله بسیار مفصل بود که زمینه ظهور و رشد و توسعه سلطنت سلجوقیان را نشان داد. بدون شک، وی دوره مهمی از تاریخ سیاسی سلجوقیان را که قبلًاً مبهم و نامعلوم بود، مشخص کرده است. از آن جایی که کوینم در این زمینه حتی یک منبع را نیز نادیده نگرفته، بسیار معروف و به احتمال قریب به یقین از تحقیقات جدید پیروی کرده است و با وجود اینکه، همکارانش احساس می‌کردند وی گاهی فراتراز آنچه لازم بود پیش رفته است - که آن هم صرفاً به دلیل علاقه وی به تفسیر بوده است - باید گفت صرف نظر از برخی قضاوتهای نادرست که منتج از باریکی‌یینی و سختگیری و وفاداری شدید وی به منابع بوده (به طور مثال نقطه نظرات وی در زمینه نبرد دندانقان، ما مرهون نقش عظیم کوینم در توسعه مطالعات تاریخ سلجوقیان هستیم.

کوینم برای نخستین بار، در تحقیقاتش، ضمن ارزیابی مسائل قانونی حاکمیت، به نکات مهم سلطنت سلجوقیان و تشخیص روابط میان خلفاً و سلاطین و عنوانهای اصلی (تحقیق) در ادبیات تاریخ سیاسی ترک توجه نشان داد. وی در سالهای آخر، توجه خود را بر تشکیلات اداری، و فرهنگ تمدن و زندگی روزانه معطوف نمود.^{۱۴}

ابراهیم قفس اوغلو، که قبلًاً علاقه بسیاری به تاریخ و فرهنگ آسیای میانه نشان داده بود، و به عنوان یک دانشجو اقدام به مطالعه در زمینه تاریخ سلجوقیان کرده بود در کرسی پروفسور پنانچ در سال ۱۹۴۵م به عنوان دستیار، رساله دکتری خود را درباره تاریخ سلجوقیان در عصر سلطان ملکشاه شروع و در سال ۱۹۴۹ اولین ترمونوگرافی را به وجود آورد.^{۱۵} قفس اوغلو همچنین، درباره تاریخ سیاسی سلجوقیان عراق و خراسان و در محدوده‌ای که به شاهان خوارزم مربوط می‌شد نیز فعالیت کرده بود.^{۱۶} در ابتدا، تحقیقات چندی در رابطه با سلطان سنجیر و اوایل دوره سلجوقیان به چاپ رساند.^{۱۷} وی

همچنین، مترصد آن بود تا شماری از مشکلات موجود در تاریخ سلجوقیان را در برخی

از آثار مکتوبش مطرح سازد، ضمن اینکه پاسخهایی نیز به نقد آثارش می‌داد.^{۱۸}

پروفسور قفس اوغلو سرانجام موفق شد تاریخ اجمالی سلجوقیان را برای نخستین بار، با ترکیبی از تاریخ سیاسی و فرهنگ و تمام موضوعات فوق نگاشته، و آنرا بر پایه اثر محققان ارجمندی که تاکنون نام برده شده‌اند و اشاراتی که در ذیل بدان خواهد شد قرار دهد.^{۱۹} از آن زمان به بعد، وی به موضوع فرهنگ ترک‌های آسیایی همت گماشت تا به مشکلات اساسی تاریخ ملی توجه نماید. توجهی که وی به منظور نیل به درک متعاقب تاریخ و تمدن ترک، از جمله سلجوقیان، لازم می‌دانست. فاروق سومر خارج از مقالاتی که در دایرةالمعارف اسلام به چاپ رسانده است با آثاری چون "آیا به آناتولی فقط ترک‌ها آمدند"، و با اثر گرانقدر خود اغوزلار (ترکمانان) در سال ۱۹۶۷، و با مقاله "مغلان آناتولی" در نشریه مرکز بودسیهای سلجوقی، ش. ۱، سال ۱۹۶۹، تاریخ سلجوقیان را روشنتر نمود.^{۲۰} پروفسور فاروق سومر را می‌توان در زمرة نفرات فعال در مرحله دوم تاریخ‌نگاری سلجوقیان به شمار آورد. وی اگرچه، مستقیماً در رابطه با دوره سلجوقیان به تحقیق پرداخته است ولی برای تألیف تاریخ اوغوزها ییست سال از زندگی علمی خویش را وقف مطالعه سیستماتیک قبایل اوغوز نموده است. بنابراین از وی می‌توان به عنوان متخصص این دوره یاد نمود. علاوه بر این، برخی از مقالات وی در دایرةالمعارف اسلام تاریخ سلجوقیان را به ترتیب ضمن تحقیق و مطالعه نشان داده است.

ج) مرحله سوم: در آخرین مرحله تاریخ سلجوقیان، نسل جدیدی از محققین در راهی قدم گذارده‌اند که نتایج ارزنده‌ای بسیار آورده‌است. از پیش‌کسوتان این محققان پروفسور علی سویم و دکتر نجات کایماز را می‌توان نام برد. آنها ارزش‌های خود را ضمن انتشار مقالات قابل توجهی در دو زمینه متفاوت و لازم به تحقیق نشان داده‌اند.

علی سویم، با مقالاتی مانند "خاندان آرتوك‌ها و فعالیت سیاسی آرتوك بیک" و "فعالیت تتش برای بدست آوردن حکومت سلجوقیان بزرگ"، توجه خود را به تاریخ سلجوقیان سوریه که قبلًا توجهی به آن نشده بود، معطوف داشت.^{۲۱} از این‌رو، وی با نشر اثرش، تاریخ سلجوقیان سوریه، (۱۹۶۵)، توانست پادشاهی سلجوقیان سوریه را تا مرگ تتش (tutush) کاملاً روشن سازد. علی سویم به استناد اثر معروف ابن‌الادین Ibn al Adin به نام بویات الطلب (Bughyat al Talab)، تحقیقاتی درباره سلطان آل

ارسلان^{۲۲} و آق سنقر^{۲۳} و ردوان سلجوقی^{۲۴} انجام داده و منتشر کرده است. و هم چنان‌که، بعداً اشاره خواهد شد علی سویم از منابع عربی آثار مهمی که مربوط به سلجوقیان بود گزیده‌هایی را ویرایش و انتشار کرد.

نجات قایماز، که مطالعات خود را بر روی سلجوقیان آناتولی متمرکز کرده بود نظر عموم را به دو مقاله اصلی "انحطاط سلجوقیان آناتولی و عوامل مؤثر در آن"^{۲۵} که ده، بیست سال پیش به چاپ رساند، جلب نموده که موضوع آنها نیز برای مطالعه چندان ساده نبود. او با کتابش با عنوان پروانه معین‌الدین سلیمان در سال ۱۹۷۰، موفق به ارائه اثر علمی پرباری درباره تاریخ دوره نسبتاً فعال و متلاطم سلجوقیان آناتولی شد.

علاوه بر این، از منابعی که مشاهده نموده‌ایم از جمله اردوغان مرچل، سلجوقی نامه احمد بن محمود، در سال ۱۹۶۹ و رمضان‌اشن با مقاله "مباحث تاریخ سلجوقیان آناتولی در کتاب مسamerة الاعباد اثر عماد الدین الكاتب اصفهانی" در نشریه تحقیقات سلجوقی، "منابع عربی مربوط به زندگانی آلب ارسلان" (نشریه ترکیات، ش ۱۷، ۱۹۷۲)، همچنین آیدین تانری با مقاله "ازش مسamerة الاعباد از نظر تشکیلات دولت سلجوقیان آناتولی" (مجله تحقیقات تاریخی ش ۴، ۱۹۶۶) "وزارت در عصر سلجوقیان" (در همان مجله، ش ۵، ۱۹۶۷). و محمدکمال اوزرگین با مقاله "کاروانسراهای سلجوقیان آناتولی" (در مجله ترکیات ش ۲۰، ۱۹۶۵)؛ و، چوشکون آلب تکین، با مقاله "سکه‌های سلجوقیان" در (مجله تحقیقات سلجوقیان، ش ۳، ۱۹۷۱)^{۲۶}، و نسل جدیدی که هم اکنون و امروزه در دانشگاهها به تحقیقات بر روی عصر سلجوقیان مشغول هستند از امیدهای این دوره‌اند. در ترکیه تاریخ سلجوقیان با توجه به نشر و ترجمه‌های منابع مهم زبان‌شناسی تاریخی به سطح مطلوبی رسیده که شاخه‌ای مهم از تاریخ‌نگاری را شکل می‌دهد و همان‌گونه که معلوم است، اطلاعات مکتوب درباره جامعه سلجوقیان از زمان پادشاهی و دولتهای آنان یا از دوره‌های نزدیک به آن زمان و مناطق نزدیک در تاریخهای سلجوقیان، تاریخ عمومی منشأ و برخی آثار ادبی به زبانهای گوناگون به چشم می‌خورد که از میان آنها برخی از آثار اصلی از جمله منابع و مأخذ عصر سلجوقی از طریق نشر و ترجمه جامعه تاریخ‌دانان ترک در دسترس محققین قرار گرفته است.^{۲۷}

علاوه بر آن، منابع مشخصی نیز توسط گروه‌های مختلف دانشگاه به چاپ رسیده‌اند.^{۲۸} در واقع می‌توان گفت که نهصد مین سالگرد نبرد ملازگرد به محققین تاریخ

سلجوقی انگیزه‌های تازه داد. در رابطه با آن، این دانشگاهها اقدام به چاپ مقالاتی در نشریات خود نمودند. علاوه بر آن، شمار زیادی از مطالعات سطح بالا درباره جنبه‌های گوناگون دوره سلجوقیان به چاپ رسید، گرچه توجه اصلی به سلطان آل ارسلان و نبرد ملازگرد بود.

همچنین خارج از حوزه دانشگاهها، مؤسسات خاصی در موقعیتهای مشابه گردیده‌های پرفایده گردآوردن. خصوصاً از طرف مدیریت کتابخانه ملی بی‌شک با تلاش بی‌وقفه و بزرگ کتاب‌شناسی ارزنده‌ای با عنوان تاریخ سلجوقیان و آل ارسلان و ملازگرد در سال ۱۹۷۱ تهیه نمود و در سال ۱۹۷۲ نیز ارمغان ملازگرد از طرف مؤسسه تاریخ ترکیه توسط عده‌ای از مورخان بنام به چاپ رسید. پس دیده‌می شود که مبدأ تحقیقات تاریخ‌نگاری سلجوقیان از دوره جمهوریخواهان آغاز شده است. بنابراین، در طول پنجاه سال، از تکامل نسبتاً خوبی برخوردار بوده است و پیشرفت بیشتری در جهت حل مشکلات تاریخی گوناگون صورت گرفته است. چارچوب رخدادهای سیاسی ترسیم شده است. مرحله دولت سلجوقی و تشکیل امپراتوری و سرانجام تقسیم امپراتوری توصیف شده است. دولت سلجوقی، با تأکید بر سلجوقیان آناطولی مورد مطالعه قرار گرفته و همراه با شخصیتهای سلاطین و مسائل نظامی، اداری، حقوقی و اقتصادی، مورد تحقیق قرار گرفته است. همچنین، گفته می شود که تفحص علمی و انتشارات درباره سلجوقیان به محققانی که در بالا به آنها اشاره شد، محدود نبوده است؛ در موضوعات مختلف دولت سلجوقیان محققانی چون اسماعیل حقی اوزن چارشلی درباره تشکیلات؛ اصلاح آپا، ش. یتکین س. اوگل وی. اونگه درباره هنر؛ اسماعیل حقی اوزن چارشلی درباره کتابها؛ م. ذ. اورال درباره باستان‌شناسی؛ آ. س. اوئور درباره پزشکی؛ ابراهیم آرتوك، ش. ارل؛ درباره سکه‌ها، محمد منصور اوغلی، درباره زبان؛ ه. ذ. اولکن درباره تفکر؛ عبدالباقي گلپنارلى، تحسین یازجى؛ ن. ککلیک و محمد اوندر درباره ادبیات و تصوّف؛ ف. أگور و محمد کومان، درباره شرح حال رجال دولت سلجوقیان آناطولی، آثار زیاد و گوناگون منتشر کرده‌اند و بدین صورت درباره موضوعات مختلف سلجوقیان در هر جبهه سعی بلیغ نشان داده شده است. بهرحال، به دلیل آن که این فعالیتها به صورت پراکنده در نشریات گوناگون، انتشارات محلی و مانند آن به چشم می‌خورند، جمع آوری تمامی آنها بسیار مشکل است، از این رو، امکان درک واقعی

"دوره سلجوقیان" به صورت یک مجموعه وجود نداشته است. به دلیل تحقیقات گسترده درباره این دوره در ترکیه، خدمت بزرگی خواهد بود، اگر مرکزی به عنوان نقطه توجه این فعالیتها به وجود بیاید. فکر می‌کنم به همین دلیل بود که کسانی که به تاریخ سلجوقیان ترک علاقه نشان می‌دادند، قدم به جلو نهاده‌اند و در دسامبر ۱۹۶۶ در آنکارا به تأسیس سازمان علمی " مؤسسه تاریخ و تمدن سلجوقی " که شدیداً نیاز به آن احساس می‌شد، اقدام نموده‌اند. همان‌گونه که پروفیسور امین بلگیچ عنوان نموده است، هدف این مؤسسه تحقیق و تحلیل و توصیف تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره سلجوقیان و بقایای فرهنگی و نهادی تمدن آنان است. این مؤسسه اقدام به برپایی ضیافت‌ها، رقابت‌ها و انجام مسابقات به منظور پرتوافکنی بر تاریخ ملی دوره سلجوقیان نموده و خواهد نمود. از سال ۱۹۶۹م، این مؤسسه به طور منظم سالانه "مجله بررسیهای سلجوقی" منتشر نموده است. ولی علیرغم همه این موضوعات می‌باشد که این نکته اعتراف نمود که هنوز در تاریخ‌نگاری سلجوقیان در ترکیه کمبودها و نقصان‌هایی وجود دارد. به طور مثال، برخی از منابع اصلی چون مرآت الزمان الولد الشفیق، بخش‌های مهمی از تاریخ اسلام عقد‌الجمان و نظایر آن، مجموعه منشآت و نظایر آن و انتشار بعضی از منابع و آثاری که به عنوان منابع از آن یاد می‌شود چون تاریخ بیهقی، ذین الاخبار، سیاست‌نامه، قسمت‌هایی از الكامل، بوقیه، مقتاج، آفسرایی، ابن بی بی، منابع بیزانس، لاتین، گرجی و غیره که می‌باشد بدون تأخیر انجام گیرد. به علاوه، برای درک واقعی و تدریس دوره سلجوقیان، لزوم رساله‌ها در موضوعات لشکری، دین، مالی، حقوق، صنعت، تعلیم و تربیت و نظایر آن حس می‌شود. ما بر این باوریم که بدین طریق می‌توان دوره سلجوقیان که از عظیم‌ترین دوره‌های تاریخ بشری است با شکوه هرچه تمامتر مورد بررسی قرار داد و مطالب جدیدی درباره این دوره ارائه کرد و انجام این وظیفه مقدس قبل از هر کس برگردن همه ما ترک زبانها می‌باشد.^{۲۹}

اختصارات

دانشکده زبان و تاریخ و جغرافیا = DTCFD	بولتن = Bel
مؤسسه تحقیقات ملی = MTM	iA = دائرة المعارف اسلام
مجله بررسیهای تاریخی = TAD	SAD = مرکز بررسیهای تاریخ سلجوقی
محله حقوق و اقتصاد ترک = THiT	TD = مجله تاریخی
مجموعه ترکیات = TM	TZK = کنگره تاریخ ترک
	TTK = انجمن تاریخ ترک

منابع و مأخذ

- "Bir Kavmin tatkikinde takip olunacak usul," MTM, say, 5, [1915]; "Tarihte usul: müşahedeler; ananeler; abideler; vesikalalar; Tarih ve Kavmiyat," Küçük Mecmuası, say, 12-17 [1922].
- "Selçukiler devrinde Anadoluda Türk medeniyeti," MTM, 2 [1916]; "Anadoluda İslamiyet," Ed. Fak. Mecmuası, 2 [1922].
- Türkiye Tarihi. I, Anadolu istilasına kadar Türkler, 1923.
- Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları," (Bel., 7 [1943]).
- "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar" (THiT Mecmuası, 1 [1931]; "Anadoluda Türk dili ve edebiyatının tekâmlılığe umumi bir bakış" (Yeni Türk Mecmuası, 1-2 [1933]; "Orta zaman Türk hukuki müesseseleri," (1. Türk Tarih Kongresi, 1932, Bel., 2 [1938]; F. Köprülü "Osmanlı imparatorluğunun etnik mensevi meseleleri" (Bel., 7 [1943]; Les Origines de l'empire Ottomane, 1935 (Türkcesi, 1959).
- "Anonim Tarih-i Al-i Selçuk" (Tarih Seminari Dergisi, 1 [1937]); "XII. asır tarihçileri ve el-Azimi" (II. TKZ, 1943); "Anadolu Selçukluları tarihine ait bazı kaynaklar" (III. TKZ, 1948); LA articles "Alâîye," "Alp Arslan," "Çağrı Bey," "Arslan Şah,"
- Türkiye Tarihi, Selçuklular devri I, Anadolunun fethi, 1944.
- "Türkler ve İslamiyet," DTCF Dergisi, 4 [1946]; "Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets

non-musulmans" *Studia Islamica*, 4 [1953]; *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, 1958; "L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-âge," *Studia Islamica*, 10 [1959]; "Selçuk devri vakfiyeleri," Bel., [1947-1948]; "Türkiye Selçuklularında toprak hukuk," Bel., 472 [1948]; "Selçuk Türkiyesinde fâiz ile para ikrazına dair bir vesika," Bel., 16 [1952]; "Selçuk kervansarayı," Bel., 10 [1946].

9. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 1965; *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

10. A. Ateş, "Yabgulu'lar meselesi," Bel., 115 [1965], and I. Kafesoğlu's *Tanıtma TD*, 20 [1965].

11. "Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz isyanı" (DTCF Dergisi, 5, 2, [1947]).

12. *Selçuklu devri kaynaklarına dair araştırmalar I, Münşeat mecmuaları* (DTCF, Dergisi, 8, 4, [1951]).

13. "Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu," 1-3, DTCFD, 15 [1957].

14. "Sultan Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilat ve hayatı," TAD, 4 [1966]; "Sultan Alp Arslan zamanı askeri teşkilatı," TAD, 5 [1967]; "Alp Arslan zamanı; Türk evi, Türk beslenme sistemi, Türk giyim-kuşamı," SAD, 3 [1971]; "Selçuklu devri şîrlerine göre, Türklerin kültür seviyesi," SAD, 3, 1971.

15. Sultan Meliksah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1973.

16. Hâremzâhlar devleti tarihi, İstanbul 1956.

17. "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti," F. Köprülü Armağani, 1953; *Selçuklu ailesinin mensebi hakkında*, İstanbul, 1955; "Selçuk'un oğulları ve torunları," TM, 13 [1958].

18. "Siyasetname'nin Türkçe tercümesi," TM, 12 [1955]; TD, 20 [1965] (Bel., 769 [1955]; JA, 8 [1956]; Bel., 119 [1966] ("Selçuklular" IA, C 1964-65)).

19. "Selçuklular" IA, 1964-65.

20. Anadoluya yalnız göçebe Türkler mi geldi?" (Bel., 96 [1960]), and "The Turks in Eastern Asia Minor in the XIth Century" (XIII. Bizans tatkikleri Kongresi, 1966); Oğuzlar (Türkmenler),

1967; "Anadolu'da Moğollar" SAD, 1, 1969.

21. Artuklular soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri" (Bel., 101, 1962) "Tutuş'un Büyük Selçuklu sultanatını ele geçirme teşebbüsü" (Bel., 107, 1963). Bel., 30, 1966).

22. Bel., 118, 1966.

23. TAD, 6-7, 1966.

24. Bel., 34, 1970.

25. Selçuklu devletinin inhatitinda idare mekanizmasının rolü," CTAD, 1, 1964, 2, 1965.

26. "İmâd al-din al-Kâtib al-İsfahani'nin eserlerindeki Anadolu tarihi ile ilgili bahisler," SAD, 3, 1971, "Alp Arslan'ın hayatı ile ilgili arabça kaynaklar," TM, 17, 1972; Aydin Taneri ("Müsameretü'l-ahbar'in Türkiye Selçukluları devlet teskilatı bakımından değeri," TAD, 4, 1966.

۲۷. ابن حصول: *تفضیل الاتراك* (عربى)، ترجمه و تصحیح، ش. یالت قایا، بل. سال ۱۴ - ۱۵، ۱۹۴۰؛ عمال الدین اصفهانی بندراری: *زبدۃ التصہر* (عربى)، ترجمه به نام: تاریخ سلجوقیان عراق و خراسان. رک. بورسلان، ۱۹۴۳؛ صدرالدین حسینی: *اخبار الدولة السلاجوقية* (عربى)، ترجمة ن. لوغال، ۱۹۴۳؛ راوندی: راحه الصدور (فارسى) ترجمه ۱ - ۲، احمد آتش ۱۹۵۷ - ۱۹۶۰؛ تقاضی برہان الدین ...، انبیس القلوب، (فارسى)، نشر م. ف. کوپرولو، بل، شماره ۲۷، ۱۹۴۳؛ اقسراپی: *مسامرة الاخبار* (فارسى) نشر عثمان توران، ۱۹۴۳ (این کتاب به عنوان رساله دکتری در آلمان به طور خلاصه منتشر شده است: ف. ایشیلان، ۱۹۴۳)؛ ابن بیبی: *الاوامر العلائية* (فارسى)، نشر چاپ عکسی عدنان ص. ارزی، ۱۹۵۶؛ رشید الدین: *جامع التواریخ* (فارسى)، بخش سلجوقیان، نشر احمد آتش، ۱۹۶۰ اور فالی ماته توں: *وقایع نامه*، همراه ذیل گایگر (به ارمنی)، ترجمه ه. د. آندره آسیان، ۱۹۶۲؛ بارهیاروس: *وقایع نامه* (سریانی)، ترجمه (از انگلیسی) به نام: تاریخ ابوالفرج، ا. ر. دوغرول، ۱ - ۲، ۱۹۴۵ - ۱۹۵۰؛ افلاکی: *مناقب العارفین*، (فارسى)، نشر تحسین یازیچی، ۱ - ۲، ۱۹۵۹ - ۱۹۶۱؛ فاروق سومر، آ. سویم: *جنگ ملازگرد بر مبنای منابع اسلامی* (سیزده متن و ترجمة مهم از منابع عربی و فارسی).

۲۸. به علاوه در دانشکده‌های مختلف هم بعضی انتشارات منبع نیز به عمل آمده است: ابن بیبی: *الاوامر العلائية* ۱ (بخشی که تا جلوس سلطان علاءالدین کیقباد اول است)، نشر: ن. لوغال - ع. ص. ارزی، ۱۹۵۷ (دانشکده الهیات)؛ الخوبی: *غنية الكتاب* (فارسى)، نشر: ع. ص. ارزی، ۱۹۶۴ (دانشکده الهیات)؛ سیط ابن جوزی: *مرآة الزمان* (عربى) (سرزمین‌های مرتبط با سلجوقیان در میان سالهای ۱۰۵۶ - ۱۰۸۱ میلادی)، نشر: ع. سویم، ۱۹۶۸ (دانشکده ادبیات آنکارا).

گذشته از آنها؛ ناصرخسرو: سفرنامه (فارسی)، ترجمه آ. طرزی، آثار کلاسیک شرق اسلام، ۱۹۵۰؛ حسین یزدی: العراضه (فارسی)، ترجمه تا نیمه آن: م. شرف الدین [بالت قایا] م. ت. ب، ۱ - ۲، ۱۲۳۱، ۱۹۱۵)؛ واردان: وقایع‌نامه (به ارمنی)، ترجمه د. آندره آسیان، مجله سمینار تاریخ، شماره ۲، ۱۹۳۷؛ میخائيل سریانی: وقایع‌نامه، ترجمه (یخشهایی از فرانسوی، ترجمه غیردقیق، متن به سریانی) ا. ه داشمند، تورکلوك (مجلد)، ۱۹۳۹ - ۱۹۴۰؛ ابن بی بی: (به تلخیص)، ترجمه م. ن، گنج عثمان: تاریخ دولت سلجوکیان آناتولی، ۱۹۴۱؛ آفسراپی: مسامرة الاخبار، ترجمه م. ن. گنج عثمان، ۱۹۴۳؛ تاریخ آن سلجوک، بی‌نام، (فارسی) عکس و ترجمه. ف. ن، اوزلوق: تاریخ دولت سلجوکیان آناتولی، III، ۱۹۵۲؛ افلاکی: ترجمه تحسین یازیجی: عارف‌لرین منقبه‌لی، ۱ - ۲، ۱۹۵۳ - ۱۹۵۴ (در میان آثار کلاسیک اسلامی).

۲۹. اصل مقاله در صفحات ۹۲ - ۸۳ مجموعه مقالاتی که تحت عنوان «ارمنان» به مناسب پنجه‌های سال جمهوریت ترکیه Cumhuriyetin 50. Yılına, ARMAĞAN, İstanbul, 1973 از طرف دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول در سال ۱۹۷۳ انتشار یافته درج شده است. ترجمه مقاله از روی متن انگلیسی که توسط Gary leiser در مجله International Journal of Turkish Studies - Winter, 1985-86, Vol.3, No. 2 چاپ رسیده است با مقابله متن ترکی انجام یافته است.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم انسانی